

Визначальні чинники змін шлюбної структури населення України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.

Багаторівневу структуру суспільства формують різні елементи, серед яких шлюбно-сімейна складова є однією з базових характеристик, здатних на пряму впливати на процес відтворення населення і загальний розвиток людства. В сучасній Україні переважає традиційна сімейно-шлюбна ментальність, покликана зберігати основу життя соціуму – сім'ю. Важливим фактором, який дозволяє з оптимізмом прогнозувати стабільність функціонування соціального інституту шлюбу і сім'ї, слід вважати наявність прагнення чоловіка і жінки до юридично оформленого шлюбу. Саме така тенденція властива українському суспільству, що дає підстави сподіватися на вихід із соціально-демографічної кризи, яка триває в країні з 1990-х років.

Нинішня складна демографічна ситуація мала свої етапи формування, які потребують глибокого осмислення для визначення найбільш ефективних варіантів оптимізації процесу відтворення населення. Історичні процеси впливають на зміни в репродуктивній поведінці мешканців окремих територій. Демографічні проблеми українського сьогодення беруть свій початок у минулому столітті. Значний деформаційний вплив на статевовікову і шлюбно-сімейну структуру українського соціуму здійснили суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні у 1950-90-х роках. Початок нового тисячоліття також не відрізнявся стабільністю суспільного розвитку, а з 2014 року країна переживає найтяжчі політичні події за весь період свого незалежного державного існування.

Дослідженням проблем розвитку шлюбно-сімейної структури населення України здебільшого займалися науковці-демографи, соціологи та економісти: Е.М. Лібанова, С.І. Пирожков, І.М. Прибиткова, Л.І. Слюсар, В.С. Стешенко та інші. Фахівці вказаних галузей суспільних наук аналізували теоретичні засади функціонування інституту сім'ї і шлюбу [9, 11, 21], динаміку шлюбності і розлучуваності [10, 24] та їх демографічні наслідки [23] в різні роки новітньої історії України. В останні півтора десятиліття тематично найбільш комплексними були щорічні аналітичні доповіді «Шлюбність і розлучуваність», підготовлені провідними фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України [15]. Історико-політологічний та соціолого-демографічний аналіз теоретико-методологічних та методичних засад проведення загальних переписів населення як основного статистичного джерела вивчення народжуваності, смертності, міграцій, сімейно-шлюбної структури, мовно-освітнього складу та галузево-професійної зайнятості населення України можна віднайти в колективній монографії за науковою редакцією академіків І.В. Кураса та С.І. Пирожкова «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти» [16].

Попри існуючу необхідність комплексно досліджувати проблематику з залученням історичної методології, фахівці-історики рідко приділяють

належну увагу вивченню особливостей шлюбно-сімейних процесів в Україні. Існують окремі фундаментальні праці, присвячені шлюбно-сімейним відносинам в українському соціумі в ретроспективному аспекті, які можуть стати методичним зразком історичного дослідження проблеми. Передусім це монографії І.М. Петренко [18, 19]. Чи не єдиним прикладом ґрунтовного історико-демографічного аналізу суспільного розвитку України періоду другої половини ХХ століття, здійсненого на основі статистичних даних переписів населення, є дисертація І.В. Субботіної [27]. Із загальної невеликої кількості споріднених за тематикою історичних праць абсолютну більшість становлять наукові статті [12, 13, 14, 17, 25, 26], які за хронологічними, географічними межами або предметною сферою вивчення проблеми не вирішують завдання всебічного історичного аналізу шлюбно-сімейних процесів, що відбувалися в Україні у новітній час.

Метою даної статті є характеристика визначальних чинників змін шлюбної структури населення УРСР та незалежної України періоду з 1950-х років по 2014 рік. Об'єктом вивчення є шлюбна структура населення. Предметом дослідження, відповідно, стали основні фактори, що формували динаміку загальної чисельності шлюбів і розлучень (які, в свою чергу, є важливими чинниками відтворення населення).

Предметний аналіз в статті здійснений на основі історичних джерел, здатних забезпечити комплексне вивчення всіх факторів впливу на динаміку шлюбної структури населення країни. Необхідні статистичні дані залучені з підсумкових видань та архівних відомостей загальних переписів населення (Всесоюзні переписи 1959, 1970, 1979, 1989 років та Всеукраїнський перепис 2001 року), а також публікацій поточного статистичного обліку населення (демографічні і статистичні щорічники). Інформативно важливими також є опубліковані законодавчі акти про шлюб і сім'ю та відповідна документація урядових органів, яка міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ).

У 1950-х - на початку 1960-х років основними факторами, які впливали на показники шлюбності стали вкрай несприятлива для укладання шлюбів статеві-вікова структура населення УРСР і шлюбне законодавство. Значно більші втрати чоловічого населення в Другій світовій війні і незначна народжуваність у воєнні роки аж ніяк не сприяли зростанню кількості шлюбних пар в республіках СРСР. Втім, радянське законодавство воєнного періоду натомість створило прецедент цілком прийнятний для підвищення рівня шлюбності в СРСР. Згідно Указу від 8 липня 1944 року тільки зареєстрований шлюб вважався дійсним, на який розповсюджувалися права та обов'язки подружжя. Цим же правовим актом ускладнювалася процедура розлучення: припис передбачав попередню публікацію в місцевій пресі інформації про кожний майбутній процес з розірвання шлюбу і публічний розгляд таких справ у двох судових інстанціях.

Отже, якщо демографічні наслідки війни негативно впливали на чисельність офіційно укладених шлюбів, створивши дефіцит шлюбоздатного за віком населення і неприродний дисбаланс чисельності чоловіків і жінок, то шлюбне законодавство, навпаки, стимулювало масове оформлення наявних неофіційних шлюбів і скорочення кількості розлучень. Однак новий закон мав недовготривалу сприятливу для шлюбності дію і, вплинувши на категорію громадян, котрі проживали разом у незареєстрованому стані, невдовзі вичерпав свої резерви. Тому високі показники рівня шлюбності, які сягали 11,7%, зберігалися тільки до початку 1960-х років, невдовзі знизившись до 9,4% [показники рівня шлюбності наведені за: 22].

Більш тривалою була дія на шлюбну структуру населення демографічних втрат в роки війни. Фактично знадобилося два десятиліття, щоб статевий дисбаланс почав вирівнюватися і шлюбного віку почали досягати особи, народжені у післявоєнний компенсаційний період. До цього слід додати лібералізацію шлюбного законодавства щодо спрощення процедури розлучення (відповідна урядова постанова була прийнята у грудні 1965 року) і, відповідно, вступу у повторний шлюб. У сукупності все це посприяло зростанню показників первинної і повторної шлюбності, що у 1970-ті роки призвело до збільшення її сумарних показників до 10% і вище.

Свій вплив на шлюбно-сімейну структуру населення України післявоєнного періоду здійснювали урбанізаційні та пов'язані з нею міграційні процеси. Зміни форм урбанізації зменшували показники багатодітності сімей, шлюбності населення і сприяли поширенню розлучень. Так, УРСР 1950-60-х років було властиве зростання кількості невеликих міських населених пунктів, а збільшення чисельності міських сімейних домогосподарств відбувалося передусім внаслідок імміграції сільських мешканців. Господарська інфраструктура малих і середніх міст відрізняється від соціально-економічної системи великих міст і, серед іншого, не настільки радикально впливає на традиційні сімейно-шлюбні настанови населення. Тому в післявоєнні десятиліття тенденції міського розселення в республіці ще не заважали мешканцям міст зберігати прагнення до офіційної реєстрації шлюбів і багатодітності. Однак в цілому показники шлюбності зростали повільно, оскільки тільки з середини 1960-х років у шлюбний вік вступила чисельна когорта молоді, народженої у 1946-49 роках.

В 1970-х відбувався процес формування агломерацій, основою яких стали міста Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ і Донецьк (Сталіно). Утворення мегаполісів з розвинутою соціально-економічною інфраструктурою висувало нові вимоги до їх мешканців, передусім впливаючи на шлюбно-сімейні настанови міського населення. Серед факторів, які погіршували ситуацію з шлюбністю і дітонародженням слід назвати наступні: більш широкий спектр участі молодого працездатного населення в економічній діяльності міст, зростання вимог до освітнього рівня

працівників, все ширше залучення жінок фертильного віку до зайнятості у виробничій сфері.

Тривале масове переселення з сіл до міст передусім було спричинене бажанням сільської молоді одержати можливість доступу до більш комфортного життя, чим саме й відрізняються міста (особливо великі). Не можна стверджувати, що урядом не здійснювалися реальні кроки у напрямі поліпшення благоустрою сільських населених пунктів. Встановлювалися газобалонні установки, відбувалася газифікація окремих сіл, споруджувалися тротуари, колодязі, водогони, каналізаційні системи тощо. Державою проводилися конкурси на кращу забудову і благоустрій сільських поселень. Однак, незважаючи на окремі успіхи в цій благородній справі (реальні досягнення в цій сфері передусім стосувалися колгоспів-мільйонерів), в 1970-х роках на засіданнях Комісії Верховної Ради УРСР з комунального і побутового обслуговування неодноразово піднімалося питання про складні побутові умови проживання в селах. У протоколах Комісії за №№ 1,2 від 1975 року зазначалося, що, наприклад, «в Миколаївській області з 1041 сільського населеного пункту ... (лише – авт.) 30% мають тротуари і дороги з твердим покриттям, ... 0,3% населених пунктів має каналізацію, 40% центральних садиб має бані» і зовсім немає централізованого постачання води [5]. Схожою була ситуація і в інших областях республіки.

Реалізацію соціально-психологічних настанов сільської молоді спростила постанова Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 року за № 677 «Про утвердження постанови про паспортну систему в СРСР» (з окремими поправками від 28 січня 1983 року і 15 серпня 1990 року), згідно якої протягом 1976-1981 років всім селянам країни почали нарешті видавати паспорти [2]. Незважаючи на те, що під час прийому селян на роботу на міські підприємства і будівництва і надалі зберігалася необхідність одержання ними довідок про відпустку від правління колгоспів, все ж таки відбулася певна лібералізація ставлення до міграцій сільських мешканців.

Масове переміщення населення в УРСР, в тому числі і сільського, відбувалося зазвичай цілеспрямовано у формі оргнаборів робочої сили, причому як в міжобласному, так і міжреспубліканському масштабі. Цей процес тривав з початку 1960-х - по середину 1980-х років і це стало додатковою причиною погіршення демографічної ситуації в Україні. Оскільки тільки за період з 1974 по 1984 роки з однієї Тернопільської області «за плановим перерозподілом (трудових ресурсів – авт.) виїхало 34,8 тис. осіб ... серед направлених – 80% - жителі села віком до 40 років» [4] і значна кількість переселенців виїздили до інших радянських республік, то й негативні демографічні наслідки для УРСР були дуже вагомими.

У підсумку зменшення кількості сільських жителів (як носіїв традицій офіційного оформлення шлюбних відносин і багатодітності) та зростання чисельності мешканців великих міст (котрим властиве прагнення до кар'єрного росту, одержання високого рівня освіти і віддання переваги

виробничим потребам у порівнянні з сімейно-шлюбними цінностями) вже в середині 1980-х років призвело до падіння рівня шлюбності до 9,6‰ [Показник рівня шлюбності наведений за: 20]. В наступні роки показник продовжував зменшуватися.

Тому не дивно, що радянський уряд неодноразово намагався проаналізувати причини складної шлюбно-сімейної ситуації і змушений був шукати шляхи її оптимізації. Зокрема, у доповіді Державного комітету праці СРСР «Про проблеми зайнятості жінок у народному господарстві Української РСР від 5 липня 1989 року зазначалося: «Високий рівень зайнятості жінок є одним з факторів зниження народжуваності, зростання числа розлучень, неповних сімей, погіршення здоров'я і виховання дітей» [3].

Враховуючи вищесказане про зростання показників шлюбності у другій половині 1960-70-х років, цікавим стає порівняння їх динаміки зі змінами в показниках розлучуваності того ж періоду. Важливо нагадати, що в 1965 році в СРСР було спрощено процедуру розлучення. Саме ця подія створила унікальну ситуацію. З одного боку, фактично миттєво були юридично оформлені розлучення, які «де факто» відбулися за попередні роки, що, на думку дослідників [див. про це: 23], і стало причиною зростання їх кількості в УРСР майже вдвічі лише за один рік: з 77 781 розлучень (або 1,7‰) у 1965 році до 140 877 (або 3,1‰) – у 1966 році. З іншого боку, саме ця подія в наступні роки посприяла швидкому зростанню повторних шлюбів, а, отже, і збільшенню показників шлюбності в Україні (про що йшлося вище). Втім, така ситуація стала, по суті, винятковою в УРСР 1950-80-х років.

Після «штучного» сплеску розлучуваності, до початку 1970-х років її показники трохи зменшилися. Однак, невдовзі (у порівнянні з 1966 роком) показники зросли, перетнувши з 1976 року позначку у 3,5‰. Надалі, зазнаючи незначних коливань, коефіцієнт розлучуваності перебував на вказаному рівні з середини 1970-х по кінець 1980-х років. Між тим, загальна чисельність розлучень у співвідношенні до кількості шлюбів у республіці невпинно зростала. Так, якщо «в 1950 році на 100 шлюбів припадало 2,2 розлучення, то в 1987 році – 36,0», при цьому «питома вага неповних сімей (1987 року – авт.) становила 12,8%, а кількість дітей, котрі виховувалися в таких сім'ях – понад 1,5 млн.» [3].

Показники розлучуваності, на відміну від показників шлюбності, не зазнали настільки радикального урбанізаційного впливу: дорівнюючи в 1985 році 3,6‰, в останні роки існування УРСР показник зріс тільки до 3,7–3,9‰ (1990-й і 1991-й роки). Позначки в 4,3‰ рівень розлучуваності сягнув тільки в 1992 році, що стало наслідком реакції населення України на погіршення економічної ситуації в перехідний історичний період. У наступні роки показник знову почав зменшуватися. Втім, в цілому ситуацію з динамікою розлучень навряд чи можна назвати оптимістичною, враховуючи вищенаведене порівняння кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень.

Основні негативні зміни у показниках шлюбності відбулися протягом 1990-х років. Якщо простежити динаміку цього процесу, починаючи з 1990-го року (останній повний календарний рік існування СРСР) по 2013 рік (останній повний календарний рік в Україні напередодні військового конфлікту), то найбільш контрастно виявлятиметься вплив на пріоритети в укладанні офіційних шлюбів саме політичних подій, які позбавляли суспільство соціальної стабільності. Так, 1990-91 роки характеризувалися коефіцієнтом шлюбності, вищим за 9,3%. В абсолютному вимірі це означало, що кожного з цих років в УРСР (з серпня 1991 року – в Україні) укладалося майже півмільйона шлюбів [наступні показники шлюбності та розлучуваності наведені за: 8]. Помітне зменшення показника відбулося вже у перші роки незалежного державного існування - з 1992 по 1995 роки відповідний коефіцієнт знизився до 7,6 - 8,4%, причому тільки за перший рік соціальна нестабільність призвела до зменшення чисельності шлюбних пар на 100 тисяч, що становило 394 075 шлюбів.

Найбільш інтенсивно знижувався показник укладання шлюбів у другій половині 1990 -х років. Соціально-політичні процеси, економічна криза стали причинами зміни шлюбних пріоритетів молодого населення країни, внаслідок чого коефіцієнт шлюбності з 1996 по 1999 роки не перевищував 6 – 6,9 %. Врешті-решт на зламі тисячоліть – у 2000 році показник знизився до найменшого свого значення протягом досліджуваного періоду і дорівнював 5,6 %, що становило мало не половину від показника 1990 - 91 років і дорівнювало 274 523 укладеним шлюбом за рік. Це стало однією з вагомих причин максимального скорочення народжуваності: наступного 2001 року в Україні народилося 376 478 дітей [показники народжуваності наведені за: 7], що було мінімальною їх чисельністю за період з 1990 по 2013 роки. Того ж року було зафіксоване найбільше природне зменшення населення в Україні (- 372 956 осіб). В період з 1999 по 2002 роки в Україні щорічно народжувалося менше 400 тис. дітей. При цьому три роки поспіль (1999-2001 роки) на кожні 10 000 наявного населення припадало лише 77-78 живонароджених дітей, для порівняння у 1990-91 роках показник дорівнював відповідно 126 і 121 дитині.

У 2000 році показники шлюбності в Україні були мінімальними як у міській, так і сільській місцевостях. Більш інтенсивно зменшувалася кількість укладених шлюбів у міських населених пунктах: у порівнянні з 1990 роком (349 284 шлюби) у 2000 році (194 393 шлюби) їх нараховувалося майже удвічі менше - в 1,8 рази. В селах за цей період показник зменшився відповідно у 1,7 рази (133 469 і 80 130 шлюбів). Загалом з 1990 по 2013 роки в сільській місцевості показник шлюбності залишався меншим за міський і в 2000 році відповідно становив 5 % і 5,9 %. Давалося взнаки більш швидке старіння сільського населення, яке відбувалося внаслідок тривалої незворотної міграції молоді до міст.

Отже, кінець 1990-х – початок 2000-х років стали для України періодом найбільшої депопуляції, яка формувалася стрімким зниженням показників

народжуваності і зростанням показників смертності, інтенсивним еміграційним процесом (масовим виїздом населення переважно дітородного віку за кордон як тимчасово, так і на постійне проживання). Перераховані суспільні процеси були напряму взаємопов'язані з показниками рівня шлюбності, які також знизилися до мінімальних своїх значень внаслідок тривалої економічної кризи та неефективності соціальної політики в державі.

Важливо підкреслити, що з 2003 року ситуація з укладанням шлюбів в Україні почала поліпшуватися – коефіцієнт зріс до 7,8‰, що означало збільшення кількості укладених шлюбів у порівнянні з найбільш скрутним 2000 роком майже на третину. Зростання показників шлюбності в 2001-2003 роках з одного боку було пов'язано із вступом у шлюбоспроможний вік осіб, народжених у першій половині 1980-х років, коли в УРСР спостерігався сплеск народжуваності, з іншого – відносною стабілізацією соціально-економічних процесів у порівнянні з 1990-ми роками.

Однак наступного, 2004 року кількість шлюбів в цілому по країні зменшилася майже на 100 тисяч (з 370 966 до 278 225 шлюбів) і фактично зрівнялася з мінімальним показником 2000 року (див. вище). Єдиною логічною причиною такого стану речей можна вважати події в українському суспільстві, що відбувалися з жовтня по грудень 2004 року і були пов'язані з політичним протистоянням В.Ф. Януковича і В.А. Ющенко, президентськими виборами і перевиборами (підготовка і проведення яких тривали фактично три місяці). Негативно позначилися ці процеси і на ситуації з народжуваністю, поступове, хоча й дуже повільне зростання показників якої спостерігалось з 2001 по 2003 роки, але призупинилося саме у 2004 році.

Новому уряду, очолюваному прем'єр-міністром Ю.В. Тимошенко, серед інших питань довелося вирішувати і проблему з демографічною ситуацією в країні. Слід зазначити, що в цьому аспекті новообраним урядом були здійснені чи не найрезультативніші кроки у порівнянні з іншими напрямками реформаторської діяльності. Це дало змогу Міністерству фінансів країни у своєму Звіті про результати роботи за IV квартал 2005 року зазначити, що "вперше за часів незалежності України була звернута увага на проблеми народжуваності - одноразова допомога при народженні дитини збільшена майже у 12 разів до 8,5 тис. гривень" [1].

Конкретні кроки у напрямі оптимізації демографічної ситуації в Україні мали позитивні наслідки і щодо сімейно-шлюбних відносин. Вже 2005 року було зареєстровано шлюбів на 50 тисяч більше, а 2007 року їх кількість зросла до 416 427 за рік (сумарно з 2004 року показник зріс на 138 тис.), що відповідало коефіцієнту шлюбності у 9‰. За роки незалежності (не рахуючи 1991 року) це стало найбільшим показником. Відповідно зросли і показники народжуваності – до 10,2‰, що дорівнювало 472 657 дітям. В наступні роки щорічно в Україні народжувалося по півмільйона дітей і, хоча цей показник помітно поступався показникам 1990-93 років, він вказував на суттєве поліпшення ситуації з дітонародженням.

Наскільки довготривалим буде демографічне зростання в Україні залежить від темпів стабілізації суспільно-політичних і соціально-економічних процесів. Загальні суспільні кризи (особливо ті, що пов'язані з війнами), суттєво руйнують статеву-вікову структуру населення і погіршують демографічні перспективи суспільства.

Всебічний аналіз проблеми вказує на відсутність прямої кореляції у коливаннях рівнів шлюбності і розлучуваності. Зокрема, водночас із зростанням показників чисельності розлучень у 1990 і 1991 роках зростала і кількість шлюбів. Підтверджують таку тенденцію і відповідні показники за 1992-2013 роки. Найвищим рівнем розлучуваності характеризувалися відносно благополучні в плані укладання шлюбів 1992-94 роки і кризовий 2000-й рік, саме в ці роки показник розлучуваності в Україні коливався в межах 4-4,3%. Найменшим цей показник був в 2010-13 роках, коли він швидко зменшився – з 2,7 до 1%. Однак слід зауважити, що державними органами статистики з 2010 року згідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року № 2398-VI не наводилася інформація щодо розірвань шлюбів, здійснених у судовому порядку. Тому в даному випадку можна тільки констатувати швидкий темп зменшення кількості розірваних шлюбів.

Красномовним є й порівняння змін у співвідношенні загальної чисельності шлюбів і розлучень, що відбулися з 1990 по 2013 роки. Виявляється, що, незважаючи на більш-менш позитивну динаміку кількості розлучень в країні у 1990-х роках, починаючи з 1990 року кількісне переважання шлюбів над розлученнями постійно зменшувалося. Якщо у 1990 році шлюбів було укладено в 2,5 рази більше, ніж розлучилося шлюбних пар, то до 1994 року показник становив вже 1,9 рази.

Збільшившись у 1995 році тільки у 2,1 разу, рівно за п'ять років – у 2000 році - переважання шлюбів над розлученнями ледь сягало 1,4 рази. Саме цей період новітньої демографічної історії України характеризувався найнижчими показниками народжуваності. Тим самим підтверджується теза про залежність народжуваності в країні від рівнів шлюбності і розлучуваності. У свою чергу менша народжуваність, за переконанням соціологів і психологів, цілком може спричинити зростання кількості розірвань шлюбів. Відсутність спільних дітей у подружжя є одним з головних ризиків розірвання шлюбу. Отже, 2000 рік цілком можна вважати рубіжним в історії України. Це був не тільки перший рік нового тисячоліття, але й рік максимального соціально-демографічного виснаження українського суспільства.

Дуже важливо, що з 2001 року в Україні ситуація і з народжуваністю, і з укладанням шлюбів, і з розлученнями таки почала поліпшуватися. Втім, вже 2004 року кількість розірваних шлюбів у співвідношенні до шлюбів знову зросла – покращення ситуації внаслідок поступової соціально-економічної стабілізації змінилося негативним впливом на демографічні

процеси соціально-політичних потрясінь, пов'язаних з помаранчевою революцією та перевиборами. Того року, як вже зазначалося, майже на 100 тис. зменшилася чисельність укладених шлюбів, що й спричинило вказану негативну динаміку. Протягом наступних трьох років кількість шлюбів знову зросла на третину і досягла в 2007 році позначки у 416 427. В той же час чисельність розлучень залишалася майже на одному рівні – приблизно 180 тис. щорічно з 2005 по 2007 рік.

З вересня 2008 року розпочалася глобальна світова економічна криза. Незважаючи на оперативне прийняття рішення РНБОУ «Про невідкладні заходи з посилення фінансово-бюджетної дисципліни та мінімізації негативного впливу світової фінансової кризи на економіку України» від 20.10.2008 р., введене в дію Указом Президента від 24.10.2008 р. [6], вже на початку 2009 року Україна виявилася однією з найбільш постраждалих країн світу. Закономірно, що у порівнянні з 2007 роком, у 2008 році чисельність шлюбів скоротилася майже на 100 тис. і протягом наступних трьох років становила не більше 322 тис. шлюбних пар. Цікаво, що кількість розлучень в кризові роки також зменшувалася і в 2010 році дорівнювала 126 068 випадкам. Скоріш за все, відбувалося одночасно два процеси – відкладання певної частини нових шлюбів на деякий час і помітне зміцнення вже існуючих шлюбних союзів за умов необхідності подолання економічних негараздів.

Важливо, що тогочасні кризові прояви не вплинули на показники народжуваності, які в 2008-2009 роках перетнули позначку в 500 тис. живонароджених щорічно. Натомість політичні події 2014 року в Україні, серед іншого, спричинили помітне падіння народжуваності – з 503 657 дітей у 2013 році до 465 882 дітей у 2014 році. Чисельність шлюбів, між тим, з 2009 по 2014 роки коливалася у межах 300-350 тис. щорічно. Дивним винятком можна вважати тільки є стрімке скорочення чисельності шлюбів у 2012 році, яке в порівнянні з 2011 роком становило різницю майже у 78 тис. шлюбних пар. В якості припущення: єдине, що могло негативно вплинути на шлюбну поведінку українських громадян – це нічим не виправдана есхатологічна омана щодо очікування «кінця Світу» саме 21.12.2012 року. При цьому кількість розлучень у 2011-14 роках продовжувала поступово скорочуватися, але вже не настільки інтенсивно.

Таким чином, зміни у шлюбній структурі населення України у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть формувалися цілим комплексом чинників, які або діяли почергово, або здійснювали одночасний вплив на рівні шлюбності і розлучуваності. Протягом декількох десятиліть руйнівні наслідки Другої світової війни негативно позначалися на демографічних процесах в УРСР, зменшивши, серед іншого, й чисельність юридично оформлених шлюбів внаслідок значних втрат шлюбоздатного за віком населення і створення диспропорції чисельності чоловіків і жінок (з великим переважанням останніх). Спроби уряду компенсувати втрачене за рахунок

прийняття нових законів, як правило, мали нетривалу в часі позитивну дію, оскільки не вирішували основного завдання – відновлення гармонійного статеві-вікового складу населення.

Ситуація ускладнювалася розвитком урбаністичних процесів, які, зокрема, спричинили масову міграцію (здебільшого – незворотну) сільської молоді до міст. Це призвело не тільки до демографічного знекровлення сіл, але й до зміни ментальності населення, що позначалося на міцності родинно-сімейних стосунків і на поширенні малодітності сімей. Міська виробнича інфраструктура формувала особливу систему зайнятості міського населення, фактично позбавляючи його можливості приділяти належну увагу сімейно-шлюбним проблемам. Ускладнювалася ситуація і тенденціями жіночої емансипації: у великих містах створювалися всі умови для зростання рівнів освіти та економічної зайнятості жінок, що також негативно впливало на рівні шлюбності та дітородженості. До вказаних чинників додавалися загальноєвропейські процеси зменшення народжуваності та збільшення частки фактичних шлюбів, що торкнулося навіть сільського населення.

Показники розлучуваності, будучи взаємопов'язаними як явище з показниками шлюбності, тим не менш формували свій рівень власним комплексом факторів (серед яких визначальними були соціально-психологічні мотиви розірвання шлюбів). Це спричинило відсутність збігу коливань рівнів шлюбності і розлучуваності. На відміну від чисельності шлюбів кількість розлучень не зазнала настільки радикальних змін протягом досліджуваного періоду.

Історичні потрясіння останніх десятиліть ще більше ускладнили стабілізацію соціально-демографічних процесів в Україні. З'явився цілий комплекс чинників, здатних зменшувати показники шлюбності і народжуваності, а також ініціювати зростання чисельності розлучень. Серед них: соціально-економічні труднощі в українському суспільстві перехідного періоду 1990-х років (з проблемами виплати зарплати, інфляцією, безробіттям), що призвели до масової еміграції молодого (шлюбоздатного і дітородного за віком) населення за кордон; світова фінансово-економічна криза 2008 року; суспільно-політичні конфлікти в Україні 2000-х років (від парламентського протистояння до військових дій). Крім того, й надалі триває вплив урбанізації, що відбувається на тлі модернізаційних суспільних процесів з їх руйнівною дією по відношенню до традиційних соціальних інститутів, в тому числі інституту сім'ї і шлюбу.

Отже, нагальною є необхідність якнайшвидшого виходу з сучасної політичної кризи, стабілізації економічних процесів та відновлення сімейно-шлюбних цінностей в українському суспільстві. Інакше унеможлиблюється формування і реалізація зваженої демографічної політики, в тому числі у сфері сімейно-шлюбних відносин. Вагомий вклад у вирішення цих першочергових урядових завдань повинні внести і представники суспільних наук. Необхідно ґрунтовно досліджувати причинно-наслідкові зв'язки

кризових соціальних явищ для запобігання повторенню болісних державотворчих помилок, якими рясніла новітня історія України.

Джерела і література:

1. Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання державного бюджету у 2005 році [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/printable_article?art_id=60113

2. Паспортний режим в СРСР. Паспорта в селах почали давати в 1974 році ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zrada.org/history/1-dati-podiyi-fakti/315-pasportnyi-rezhim-v-sssr-pasporta-v-selah-nachali-davat-v-1974-godu.html>

3. Переписка з ЦК Компартії України, Верховною Радою УРСР, Українською Радою профспілок з праці і соціальних питань, 1989 рік // ЦДАВО України, ф.4626, оп.3, од.зб.1592, арк. 22 (59 арк.)

4. Переписка з ЦК КПУ, РМ УРСР, Держкомпраці СРСР і Держпланом УРСР про працевлаштування населення, 8 січня – 20 грудня 1985 року – 2 січня 1986 року // ЦДАВО України, ф.4626, оп.3, од. зб.1431, 285 арк.

5. Протоколи № 1,2 засідань Комісії Верховної Ради Української РСР по комунальному і побутовому обслуговуванню та документи до них (квітень-жовтень 1975 року) // ЦДАВО України, ф.1, оп.22, од. зб.728, 153 арк.

6. Про невідкладні заходи з посилення фінансово-бюджетної дисципліни та мінімізації негативного впливу світової фінансової кризи на економіку України (Указ Президента N 965/2008 (965/2008) від 24.10.2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0032525-08>

7. [Таблиця 0301](#). Кількість живонароджених, померлих і природний приріст (+/-) населення (0,1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0301&path=../Database/Population/03/01/&lang=1.

8. Таблиця 3.6. Шлюбність та розлучуваність (0,1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=03_06&path=../Database/Pasport/3/&lang=1&multilang=uk.

9. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60-75.

10. Бега М. Сучасна українська сім'я: причини змін її моделі / М. Бега // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – К. : КНУ, 2009. – Вип. 91–93 : Філософія. Політологія. – С. 12–15.
11. Гук Н.А. Вплив постіндустріальної трансформації на функціонування інституту сім'ї / Н.А. Гук // Економічний часопис – XXI. - 2011. - № 3-4. – С. 69-71.
12. Прибыткова И. Демографическое развитие Украины в 1990-х годах / И. Прибыткова // Социология. – 2000. - №3. – С.69-85.
13. Пшеславська С. Особливості функціонування інституту сім'ї в сучасній Україні / С. Пшеславська // [Молодь і ринок](#). - 2014. - № 7. - С. 142-146
14. Мелешко Л.А. Вплив соціально-економічних змін на становище сім'ї в Донецькій області на межі ХХ – ХХІ ст. // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во Дон НУ, 2004. - № 1 (19). - С.107-112.
15. Мелешко Л.А. Джерела вивчення демографічних процесів у донецькій області протягом 80-90-х років ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во Дон НУ, 2006. - № 3/4 (29/30). – С. 68-74.
16. Мелешко Л.А. Зміни в економічному становищі сімей Донбасу протягом 1990-х років // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во Дон НУ, 2007. - №1/2 (31/32). – С. 45 – 50.
17. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села: монографія / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Фонд народонаселення ООН, Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ ; відп. ред. Е.М. Лібанова [та ін.]. - К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
18. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти // Авт. кол.: Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.
19. Петренко І.М. Православна церква і шлюбні відносини в Україні у ХVІІІ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. ХХІ. – С.26-31.
20. Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави ХVІІІ ст.: у 2 ч. Монографія. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч. 1. – 276 с.; Ч. 2. – 305 с.
21. Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині ХVІІІ ст. Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2009. – 119 с.

22. Сичова В.В., Рябченко О.Л. Напрями вдосконалення механізмів державного регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні в 1920 – 2010-х рр. / В. В. Сичова, О. Л. Рябченко // Актуальні проблеми державного управління. - 2014. - № 2. - С. 287-294.
23. Слюсар Л.І. Модернізація шлюбу і сім'ї в Україні: особливості радянського / Л.І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. – 2013. - №1. – С.17-27
24. Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка : Науково-економічний та суспільно-політичний журнал . – 2007 . – N1 . – С. 28-38.
25. Субботіна І.В. Динаміка чисельності населення Криму у 1959-2001 рр. (за матеріалами загальних переписів населення) / І.В. Субботіна // Культура народів Причорномор'я. — 2011. — № 198. — С. 57-6.
26. Субботіна І. Методологія дослідження соціальних питань за програмами загальних переписів населення 1959-2001 рр. / І. Субботіна // Сіверянський літопис : Всеукраїнський науковий журнал. - 2011. - № 5. - С. 105-115.
27. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.) : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / [І.В. Субботіна](#) . – Чернігів : Б.в., 2008 . – 19 с.
28. Шлюбність та розлучуваність // Населення України- 2002: Щорічна аналітична доповідь / відп. ред.: С.І. Пірожков, НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень. - Київ : Академпрес, 2003 . – С.25-46.